

JULIJAN MEDINI

KULT KIBELE U ANTIČKOJ LIBURNIJI

Julijan Medini
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Splitu
HR 57000 Zadar

UDK:904(497.13):292
Izvorni znanstveni rad
Ur.: 1993-02-20

Na temelju analize izvorne arheološke građe i dugogodišnjeg proučavanja metroačkog kulta u antičkoj Liburniji, čije krajnje granice čine rijeke Raša i Krka, autor nastoji odgovoriti sigurnim dokazima ili nužnim pretpostavkama na brojna pitanja štovanja kulta Kibeke. Već tijekom 1. st. poslije Krista, a osobito početkom 2. st., ovaj se kult ukorijenio u obalnim gradovima (Arba, Senia, Iader, Aenona). Nositelji kulta su osobe orijentalnog podrijetla, robovi oslobođenici, trgovci i poduzetnici, koji svojom sve većom ulogom u svekolikom društveno životu pridonose njegovu širenju i podizanju svetišta. Tu tvrdnju najzornije potvrđuju nalazi iz Senja i Zadra, gdje su utvrđena svetišta u neposrednoj blizini gradske dominante. Nešto kasnije nego na obali, širi se i u unutrašnjosti Liburnije (osobito od sredine 2. st.) Kibelin kult koji je utvrđen u važnim municipalnim i vojničkim središtima (Asseria, Burnum, Corinium, Hadra), ali i manjim naseljima (Mijovilovac u Pridrazi kod Novigrada). Osobitu pozornost autor posvećuje sinkretizmu kulta Magnae Matris s drugim kultovima i religijama bez čijeg prepletanja i stapanja s drugim božanstvima ne bi bio moguć razvoj i veliko značenje metroačkog kulta u duhovnom i religioznom životu Liburnije. Stoga je posve točan zaključak da je kult Magnae Matris bio poznat na gotovo cijelom prostoru antičke Liburnije i da je postao duhovnim vlasništvom pripadnika svih etničkih, a u dokazani službeni status i svih socijalnih kategorija.

Tek se odnedavno zna za kult Kibeke i njenog poredra Atisa na tlu antičke Liburnije. Jedan natpis s Raba, sačuvan u transkripciji i k tome vrlo nepouzdan, jedan nesiguran podatak na skulpturi Atisa iz Nina te žrtvenik iz Podgrađa kod Benkovca bila su jedina svjedočanstva o tom frigijskom kultu u spomenutoj prostranoj i vrlo urbaniziranoj regiji provincije Dalmacije.¹

¹ O Liburniji u Antici usp. M. Suić, *Granice Liburnije kroz stoljeća*, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2 (1955.), str. 273. i dalje; Idem, *Liburnia Tarsaticensis*, u: *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 1970., str. 705. i dalje; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969., str. 120. i dalje; J. Medini, *Provincia Liburnia*, u: *Diadora*, 9, Zadar (u tisku).

Nakon rata, tijekom iskapanja liburnskih gradova, pojavili su se na svjetlu dana ostaci i ulomci arhitekture koji pripadaju inventaru svetišta *Magnae Matris*. Istodobno, zahvaljujući slučajnim otkrićima, broj se pronalazaka uvećao ulomcima skulptura i reljefa koji bacaju posve novo svjetlo na značajke tog kulta, na vidove njegova širenja kao i na mjeru u kojoj su različite narodnosne i društvene kategorije Liburnije u njemu sudjelovale. Eto zbog čega ti spomenici zavređuju posebnu i integralnu obradu.

Najsjeverniji dokaz Kibelinog kulta – ako se izuzme podatak koji se tiče Atisa iz *Tarsatike* (sada Rijeka), a koji posve očito nije liburnske provenijencije² – jest natpis iz *Arbe* (Rab), uvršten u srednjovjekovni kodeks, rekonstruiran po Mommsenu kako slijedi:

*Matri Deum / porticus imme / moriam sourum (?) T(itus) Prusius T(iti) f(ilius) Ser(gia) Optatus / p(oni) iussit per Babriam T(iti) f(iliam) Tertullam / sororem here-demque.*³

Dva se pitanja postavljaju glede izgradnje trijema koji spominje tekst. Ponajprije valja razriješiti je li ovaj trijem ikada bio dijelom svetišta *Magnae Matris* i koje bi svetište moglo postojati u *Arbi*, a zatim, u slučaju da je prvi odgovor potvrđan, preostaje nama doznati mjesto na kome je svetište moglo biti postavljeno. Prvome pitanju (je li trijem bio arhitektonski dio svetišta) priključuje se jedno mišljenje prema kome je *T. Prusius Optatus* „htio da njegova sestra i nasljednica sagradi trijem na ukopnom zemljištu i da trijem posveti Majci Bogova, u spomen na njega“.⁴ Ta se postavka, mada potaknuta analogijama iz Frigije gdje su se grobni spomenici namijenjivali Kibeli s obzirom na ktonične vrijednosti njene božanske prirode, našla poljuljanom samom arhitekturnom praksom u Liburniji: naime, pojam *porticus* rabio se u natpisima da bi se označili trijemovi pored hramova manje važnih svetišta i zgrada javnog značaja.⁵ S tog je razloga i spomenuti trijem moguće držati kao gradnju-dodatak svetištu *Magnae Matris* u *Arbi*.

Štovatelji Kibele, *T. Prusius Optatus* i *Barbia T. f. Tertulla*, bijahu najvjerojatnije italskog podrijetla,⁶ mada, kako mi izgleda, mišljenje autora *CIL* III, prema kojem je *T. Prusius* bio rodom iz *Pruse* u Bitiniji, nije zanemarivao budući da taj gentilicij nije ni-

² H. Graillot, *Le culte de Cybèle mère des dieux à Rome et dans l'Empire romain*, Paris, 1912., str. 491. bilješka 1 (Fiume) navodi prema AEMO, V (1881.), str. 164. n°. 18: „Statueta pogrebnog Atisa, noge prekrizane, u kamenu; u Trsatskom dvorcu.“ Kako je zbirka grofa od Nugenta bila odložena u Trsatskom dvorcu (kasnije ju je otkupio gotovo u cijelosti Arheološki muzej iz Zagreba), i budući da je sadržavala u najvećoj mjeri spomenike nabavljene u Italiji, gotovo je sigurno da joj je pripadala također i ta skulptura pa, prema tome, nije bila nađena u Tarsatici.

³ *CIL* III, 3115. Usp. također čitanje natpisa kod H. Graillot, *loc. cit.*

⁴ H. Graillot, *loc. cit.*

⁵ J. Medini, *Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije*, u: *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru*, s.v. 6, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti 3, 1964./65., 1966./67., Zadar, 1969.: str. 60. (*Asseria*) i str. 61.-62. (*Varvaria*). Ima primjera gdje spomenici (*in memoriam*) podignuti u potpuno profane svrhe, kao što je primjer i *Iaderu: emporium sterni, arcum fieri et status superponi* – *CIL* III, 2922 = 9987.

⁶ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (= Beiträge zu Namenforschung. Neue Folge, Beiheft 4; Heidelberg, 1969.), *Prusius*, str. 112., *Babria*, str. 65. (ovo je ime često u središnjoj Italiji i na jugu).

kada negdje drugdje utvrđen. Sudeći prema onomastičkoj formuli, natpis i gradnja trijema mogu biti datirani najkasnije u početak drugog stoljeća nove ere. Imajući u vidu takvu činjenicu, čini mi se dopuštenim ustvrditi da je kult Kibebe u *Arbi* bio prakticiran već u prvom stoljeću n.e., te da je u *Arbu* stigao najprije s italskim doseljenicima, ali i s orijentalcima.⁷

Senia (Senj) bijaše jedno od najvažnijih središta antičke Liburnije. Bila je to važna luka i carinska postaja (*publicum portorii Illyrici*) odakle je polazila cesta prema unutrašnjosti provincije. U vrijeme Oktavijanova pohoda protiv Japoda i drugih ilirskih plemena (godina 35. - 34. prije n.e.) te slijedećih godina, *Senia* je bila strateška točka sa značajnim postotkom doseljenog pučanstva.

Pri zaštitnim radovima, poduzetim u dva navrata posve uz katedralu posvećenu Bogorodici, otkriveni su fragmenti dviju skulptura Velike Majke u sjedećem stavu, a koji su fragmenti naknadno bili upotrijebljeni pri izgradnji srednjovjekovnih zgrada. Zatim su otkriveni drugi arheološki tragovi: komadi crvenkastog mramora, zidovi antičkog podrijetla te jedan natpis s imenom Božice. Svi su ti nalazi dokazi postojanja svetišta sagrađenog na tome mjestu, namijenjenog Kibeli, kome, za sada, nije moguće odrediti dimenzije.⁸

Najznačajniji nalaz jest skulptura sjedeće Kibebe, izrađene od fino granuliranog bijelog mramora (Skulptura A). Statua je nađena kao slomljena u tri fragmenta koji su nedavno spojeni. Najveći od ulomka predstavlja donji dio tijela Božice, koja sjedi na visokoj stolici (visine 72 cm) s naslonom, postavljenoj na osnovicu debljine 7,5 cm. Nasloni za laktove, niži od leđnog naslona, zaobljeni su (T. I-II). Dva laka, priljubljena uz noge božanstva, podupiru prednji dio prijestolja. Lav s lijeve strane u cijelosti je ušćuvan, dok su glava kao i veći dio tijela onoga s desna stučeni, a što je posljedica naknadne upotrebe statue kao materijala za gradnju srednjovjekovnog zida. Lav je vrlo živahne izražajnosti: on podiže glavu rastvorenih ralja i polaže je Božici na koljeno. Koljena su lagano razmaknuta; lijeva je noga malko ispred desne, tako da desno koljeno ostaje nešto malo povišenije. Božica je zaodjenuta visoko potpasanim hitonom, kratkih rukava kako se čini – ili, možda, bez rukava;⁹ himation je poviše hitona. Nabori se hima-

⁷ *Arba* i drugi sjevero-zapadni liburnski otoci bili su od prvog stoljeća prije nove ere izloženi sukcesivnoj kolonizaciji imigranata podrijetlom iz sjevernih regija Italije i cisalpinske Galije. To je bio razlog rađanja miješane etničke strukture u nekim središtima. Usp. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965., str. 72. i dalje; i J. Medini, *Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafičkih izvora* – tekst izložen na X. kongresu arheologa Jugoslavije, listopad, 1976., Prilep (u tisku).

⁸ I. Degmedžić, *Arheološka istraživanja u Senju*, u: VAHD, LIII (1950.-1951.), str. 252. i dalje; A. Glavičić, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice* (II), u: *Senjski zbornik*, III (1967.-1968.).

⁹ To se zaključuje analizom malih ulomaka koji pripadaju dijelu strukture oko pojasa i iznad njega (visina: 14,5 cm, duljina: 17 cm); draperija sačuvana samo na manjem dijelu toga fragmenta, i to dio ispod ruku i na leđima. Taj ulomak spaja se s onim od lijevog dijela grudi i vrata (visina: 20 cm, širina: 24 cm, promjer vrata na mjestu loma na crti ramena: 10 cm, i prosječno 9 cm). Nažalost, manji se ulomak ne slaže s nižim, najkrupnijim dijelom skulpture A. S obzirom na dimenzije i odnos između pojedinih dijelova draperije, praznina ne prelazi širinu od 5 centimetara. Na tom manjem fragmentu točno se naslućuje ono mjesto gdje se desna ruka spaja s tijelom; odatle zaključak da je ruka savinuta u laktu, ispružena prema naprijed, nosila neki atribut. Položaj grudi, prema gomjem fragmentu, potvrđuje pretpostavljeno držanje statue. Visina cijele skulpture A – 94 cm sve skupa.

tiona – kojih početak nije sačuvan (ili pak nabore u visini bedara treba prepoznati na rubovima najvećeg od ulomaka) – spuštaju u dubokim, iako malobrojnim brazdamama sve do naplatnice, što će reći do polovice lista desne noge. Hiton, međutim, sa svojim naborama, vertikalnim i kosim, dodiruje tlo, prekrivajući gotovo posve stopala. Ta je skulptura bila u cijelosti obrađena i sa svoje poledine.

Pojedinosti obrade draperije, prirodna gipkost cjeline (iako su kosi nabori himationa među koljenima ponešto kruti), uglađenost površine računajući i poledinu skulpture, izradba glave i lavove grive – dokazi su vrijednoga umjetničkog rada. Skladnost omjera kao i držanje božanstva (iako se to držanje može tek naslutiti), pridonose umjetničkom doživljaju. Doživljaj pojačava i kvaliteta rada na dva preostala ulomka, za koja se tek nedavno saznalo da su pripadala istoj statui (T. III-V).¹⁰

Statua, slijedom ovih karakteristika, nesumnjivo pripada periodu od I. do II. stoljeća. Međutim, ako bi se utvrdilo da glava sa značajkama klasičnog stila (bogato kovčava kosa s razdjeljkom po sredini i spletena u *crobilos* na tjemenu) predstavlja dio te skulpture, što je vrlo moguće s obzirom na mjesto otkrića i na druge pokazatelje,¹¹ datacija bi se mogla pomaknuti s prvog stoljeća u prvu polovicu drugog (T. VI, 1). Karakteristično je da Božica onda, u slučaju da glava odista pripada toj statui, ne bi bila prikazana pokrivene glave, kao što je to općenito slučaj u ikonografiji Kibebe.¹²

Nedaleko mjesta otkrića skulpture A, posve blizu dakle svetištu Katedrale, pronađen je kameni blok sa sljedećim natpisom:

*M(agnae) D(eorum) M(atri) Aug(ustae) sa(crum)... / Verridia Psych[e...] d[e] s(ua) p(ecunia) f(ecit)*¹³ (T. VI, 2).

Prema svojim epigrafskim karakteristikama, natpis pripada ranom principatu.

Treći je pronalazak također jedna statua koja predstavlja žensko sjedeće božanstvo. Otkrili su je kopajući temelje jedne kuće sa suprotne strane svetišta Katedrale.¹⁴ Oblike stolice na kojoj božanstvo sjedi (Skulptura B; T. VII, 1) još uvijek je nemoguće definirati.

¹⁰ Zahvalan sam gospodinu A. Glavičiću, ravnatelju Senjskog muzeja što mi je dopustio integralni pregled materijala iz depoa i lapidarija. Na taj sam način uspio utvrditi pripadnost dvaju manjih fragmenata skulpturi A.

¹¹ I. Degmedžić (*op. cit.*, str. 254.) kaže kako je vrat gotovo pravilno odvojen kao što je to slučaj s fragmentom torza skulpture A. Uostalom, to je ista vrsta materijala. Nažalost, autor ne nudi podatke o dimenzijama glave, osim činjenice da je ona skulptirana u omjeru 2/3 ljudske glave. Kod iste nema ni detaljnog opisa glave ni njenih karakteristika; nemoguće je determinirati razdoblje nastanka ove skulpture prema fotografiji. Neki detalji fotografije (zjenice?) upućuju na neki kasniji datum. S druge strane, iz tehničkih razloga, nemoguće je analizirati glavu odloženu u Arheološkom muzeju u Zagrebu i, kad bi detaljni opis bio napravljen, usporediti njene dimenzije s dimenzijama skulpture A. Također ju je nemoguće fotografirati.

¹² Relativno su rijetki primjeri takvih Kibelinih statua. Usp. Reinch, *Rép. Stat.* I, str. 182., 1; 183., 5.

¹³ I Degmedžić, *op. cit.* str. 251. drži da se radi o dva natpisa, što će reći da se svršetak natpisa (slova D S P F) odnosi na neki drugi. Međutim, veličina karaktera i, posebno, obrada rubova natpisnog polja i *ansae* na dva ulomka, identični su, tako da možemo biti sigurni kako se radi o istom natpisu.

¹⁴ A. Glavičić, *op. cit.*: udaljenost mjesta otkrića fragmenata skulpture A i onih fragmenata skulpture B ne prelazi nekih tridesetak metara. Skulptura B također je nađena u srednjovjekovnom zidu, s brojnim komadićima antičke spomeničke arhitekture.

ti budući da su joj pobočne strane sakrivene figurama raznih životinja. Poledina nije dovoljno obrađena, nije ugrađena; ipak, nazire se naslon stolice koji se penje sve do pojasa. Tijelo je Božice, sačuvano do iste visine, zaodjenuto hitonom. Poviše ovoga je himation koji pokriva koljena i spušta se podno listova, tvoreći veliki nabor. Držanje Božice gotovo je istovjetno onome sa skulpture A, s iznimkom nabora koji izgledaju finiji, elegantniji na skulpturi B, i posebno, kosine koje idu od desnog koljena prema lijevoj nozi. Isto je i s naborima hitona. Oni prekrivaju gornji dio statue prema najboljim klasičkim tradicijama, tako da se konture abdomena i pupak dadu naslutiti, dok nabori na nižem dijelu, padajući vertikalno, stižu do tabana, proizvodeći tako jedan gotovo paralelan, iako veoma prirodan red nabora.

Cijela desna bočna strana prijestolja ispunjena je životinjskim likovima u visokom reljefu, mjestimice stučena i istrošena (T. IX, 1-2). Na vrhu dominira lik bika koji brsti račvasti grm. Poviše se nalazi kružna površina na kojoj je trebala biti prikazana neka druga životinja, no to je vjerojatno, samo naslon za lakat na prijestolju. Ispod bika nalazi se površina modelirana kao reljef (možda stijene?), koja dijeli ovaj lik od lika ovce (s lijeve) i ležećeg lava (posve s desna), kome je predstavljena samo glava. Sve te životinje gledaju prema naprijed.

Desna bočna strana grubo je i žestoko stučena kako bi se taj ulomak skulpture ugradio u jedan srednjovjekovni zid – oštećenja gotovo identična s onom koja je pretrpjela skulptura A. Tijekom ovih istraživanja bili su sakupljeni komadi mramora koji točno pristaju ovoj strani jer savršeno popunjavaju praznine nastale uslijed obrade skulpture za njenu novu uporabu (T. VIII, 1-2). I na toj strani također dominira bik, ali on se ne drži toliko blizu Božice. Između njega i Božice nalazi se glava jarca izvanredno izrađena, s ogromnim rogovima, bradata (T. VII, 2). Tijelo jarca nije predstavljeno (analogno s tijelom lava na suprotnoj strani!); pod njegovim dugim vratom, graciozno izduženim – tako da više nalikuje na vrat kozoroga nego na vrat jarca – te pod prvim nogama bika bijaše, vjerojatno, lik neke druge životinje. Međutim, ulomak koji nastavlja dva prethodna prema osnovici bočne strane, iako uščuvan, tako je uništen udarcima čekića da se na njemu ne uspijeva raspoznati ni najmanji trag reljefa. Posve dolje možda je bio predstavljen lik lava, zacijelo u nekoj poziciji koja bi bila nešto različita od one sa suprotne strane; naime, očigledno je da lijeva strana, premda je sadržavala izvjesne ikonografski identične atribute (bik), ipak nije bila prosta kopija desne strane.

Čak da skulptura B, prema do sada otkrivenim njenim atributima, i ne spada u opći tip statuâ Majke Bogova, ipak, činjenica da njena bogata ikonografija sadrži lavlji lik s jedne i rijetke analogije s druge strane, čini solidan temelj, pogodan za zaključak da je to statua Kibebe, a ne ikonografski skup nekog drugog božanstva.¹⁵ Mjesto i okolnosti otkrića važan su dokaz u ovom pogledu. Mjesto se, naime, nalazi samo tridesetak metara od mjesta gdje su pronađeni natpis, skulptura A i arhitekturni ostaci zdanja koje se drži svetištem *Magnae Matris*. Ipak, ne bi trebalo radikalno odbaciti, tako nam se čini,

¹⁵ Usporedi Reinach, *Rep. Stat.*, I, str. 184., 2 (662 A) gdje pored Kibebe stoje bik i ovan s jedne strane, pas s druge. Jarac je dio ikonografije Atisa i figurira na nekim od svojih reljefa. Usp. M. J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden, 1966., str. 35., tab. XXI, fig. 1 (reljef iz ostijskog *Attideuma*).

mogućnost tumačenja izvjesnih atributa skulpture B kao atributa vezanih za sinkretičke pokrete koji su mogli nastati u dodiru, u prvom redu s orijentalnim kultovima (*Mitra*, *Serapis*) koji su prakticirani u *Seniji*. Tako dugo dok nova otkrića ne ponude sigurnije dokaze u tom smislu, držat ću utemeljenom interpretaciju likova bikova na bočnoj strani prijestolja kao i jarčevu glavu, kao elemente svojstvene u najvišem stupnju respektivno obredu taurobolije i kriobolije.¹⁶ Takav zaključak – povezan s rezultatima stilske analize statue, koji rezultati pokazuju da ona posjeduje izvjesne kvalitete koje nju čine umjetnički superiornom nad statuom A (unatoč njenoj nedovoljno razrađenoj poledini) – podrazumijeva drugo stoljeće kao vrijeme nastanka tog djela.

Imajući dakle u vidu karakteristike skulptura A i B, obiju proizvedenih najvjerojatnije u ateljeima susjedne Italije, u ipak još uvijek neidentificiranim radionicama, pa čak i da nedostaju drugi podaci, prihvatljivo bi bilo zaključiti da se u *Seniji* Kibelin kult obavljao već od početka prvog stoljeća. Ni indicije koje nudi natpis, pa ni sam natpis, ne bi mogli biti nepokolebljiva potpora za dataciju kad ikonografske crte (oblik slova) ne bi odavale doba (I.-II. stoljeće) u kome su one urezane. Naprotiv, neki od upisanih podataka pokazuju se dragocjenim za identifikaciju regije i puta kojima su neki štovatelji, a s njima možda i neke karakteristike kulta Velike Majke, stigli do *Senije*; naime, epitet *Augusta* koji prati *Magna Deorum Mater* (natpis koji postavlja *Verridia Psyche*) javlja se na votivnim natpisima toj božici isključivo u Africi.¹⁷

Sigurno je stoga da je osoba, koja je bila dala podići tu votivnu munificenciju, bila podrijetlom iz te provincije – činjenica nimalo neprihvatljiva ako se zna da je u *Seniji* već od početka drugog stoljeća (čak još i ranije) živjelo mnogo orijentalaca.¹⁸ Mogu se, međutim, samo pretpostaviti stvarne posljedice koje bi proizlazile iz činjenice da je *Verridia Psyche* bila doseljenik iz Afrike, osobito što se tiče organizacije kulta i unesenih kulturnih specifičnosti. Njena uloga u tom se pogledu čini važnom, posebice zbog termina *Augusta*, epiteta koji označuje službeni karakter kulta. Detaljnija istraživanja terena oko Katedrale i usporedna analiza materijala otkrivenog u Africi unijet će vjerojatno više svjetla u taj problem. Ipak, sada dostupni podaci (natpis prokuratora *Verridija Bassa*) sugeriraju sredinu drugog stoljeća kao period u kome se uspostavlja veza s Afrikom, a to odgovara vremenu nastanka skulpture B. Munificencija *Verridije Psyche* odnosi se na

¹⁶ O pojedinostima obreda usporediti R. Duthoy, *The Taurobolium. Its Evolution and Terminology*, Leiden, 1969.

¹⁷ PWRE, XI, 2, col. 2294, s.v. *Kybele Afrikanischer Beiname* (Stein). To su natpisi *CIL* VIII, 1776, 11797, 16440, 19125. Karakteristično je da među brojnim natpisima posvećenim Kibeli u Saloni kao i drugdje, u provinciji Dalmaciji, čak i u Italiji, nema tragova ovog epiteta. Usp. W. Kubitschek, *Il culto della Magna Mater in Salona*, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XIX (1896), str. 87.-89.

¹⁸ Do sada se mislilo da je *Verridia Psyche* italskog podrijetla (Degmedžić, *loc. cit.*; G. Alföldu, *Personnennamen*, str. 135.), mišljenje je temeljeno na činjenici da je gentilicij *Verridius* registriran u *Mediolanumu* (*CIL* V, 8116, 61), i *Virridius* u Aquileji (*CIL* V, 1780). Sada pak, očigledno je da taj gentilicij, možda također i osoba iz *Senije*, mora biti povezana s prokuratorom Afrike (*Verridius Bassus procurator provinciae Africae tractus Karthaginiensis* – *CIL* VIII, 25943) koji je obavljao ovu službu u periodu između 117. i 138. Usp. H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, III, 1093. Simptomatično je da se gentilicij *Verridius*, prema poznatim otkrićima, nalazi samo u dvije regije Carstva (Sjeverna Italija i Afrika) i u *Seniji*.

podizanje ili pak izgradnju sa strane jednog dijela svetišta *Magnae Matris*, pa je tom prilikom imao biti dđan drugi votivni kip (skulptura B?). Smještaj aktivnosti *Verridije Psyche* u sredinu drugog stoljeća još ne znači i odgovor na pitanje koje se odnosi na dataciju unošenje kulta Kibebe u *Seniju*. Što se mene tiče, sklon sam vjerovati da je taj kult bio postao duhovnom svojinom populacije *Senije* osjetno prije tog doba. Moje je mišljenje snažno potvrđeno ne samo specifičnošću značajki skulpture A nego i mjestom svetišta unutar grada, određenom na jednoj od središnjih točaka, u izravnoj blizini, vjerojatno, i foruma i hrama Kapitolinske Trijade.¹⁹ Da je Kibelin kult bio značajan i da je bio dugo štovan, svjedoči činjenica da je na mjestu njegova svetišta (ili pak u najtješnjem susjedstvu), a nakon kasnoantičke devastacije, bila podignuta katedrala posvećena Bogorodici.

U *Aenoni* (sada Nin), obalnom trgovačkom i industrijskom središtu s municipalnim statusom iz vremena Augusta, poznati su samo nalazi vezani uz kult Atisa. Glava statue toga božanstva bila bi za analizu najznačajniji element. Skulptura o kojoj je riječ činila je dio kolekcije Danielli-Pelegrini, zbirke koja je sadržavala gotovo isključivo spomenike iz Nina,²⁰ no danas je razasuta. Glede pripisivanja te glave Atisu, utemeljenog jedino na opisu koji se nalazi u katalogu kazane kolekcije, ostalo bi ipak samo na hipotezi da se u funerarnim žarama iz *Aenone* nije našlo pet aplikacija u obliku Atisova lika (T. X, 1-5).²¹ Vodeći računa o ktoničnim karakteristikama Kibelina kulta, kao i o činjenici da te aplikacije (koje približno datiraju od I. do III. stoljeća) spadaju u inventar ukopnih žara, vjerojatno je da su i te aplikacije, također, bile elementi nekih predmeta (kutija, sudeći po udubinama na poleđini), posebno namijenjenih pogrebnoj upotrebi, očigledno u svezi s religijom onih koji su u te žare sahranjivani. To bi dokazivalo da su aplikacije bile nekom vrstom posmrtnih predmeta štovatelja frigijskog kulta koji su tada živjeli u *Aenoni*, a u nazočnosti pripadnika drugih orijentalnih religija.

U *Iaderu* (Zadar) je, nedaleko Foruma, također otkriveno jedno svetište *Magnae Matris*. Istom prilikom svjetlo su dana ugledali²² i ostaci jedne vrlo bogate dekoracije izvedene *a fresco*. U jednom redu likova središnje je mjesto ostavljeno jednoj ženi, čiji lik, nažalost, nije čitav. Kosa joj je počešljana u obliku *crobylosa* (T. XI, 1), dio njoj pripadajuće draperije, izvan sumnje, „izrađen je linearno u žutom i crnom” (Suić, str. 354.). Ostali detalji sačuvanih fresaka upućuju na još točniji način da je cijela grupa pripadala svetištu *Magnae Matris*. To su likovi lava (T. XI, 2) i natpis, vremenski nešto kasniji:

¹⁹ Nijedan trag urbanističke dominante *Senije* nije do danas otkriven, ali je posve plauzibilno držati da se forum nalazio nešto niže od Katedrale, u smjeru mora, prema staroj luci.

²⁰ Usporediti G. Bankò – P. Sticotti, *Collezione di antichità nel Seminario archievescovile di Udine*, u: *Bullettino dalm.*, XIX (1896) str. 151.-152. (Prijevod s njemačkog *AEMO* XVIII (1895.), str. 75., n° 33). Usp. također H. Graillot, *op. cit.*, str. 491. Visina glave: 22 cm, debljina: 18,5 cm, širina: 19 cm.

²¹ J. Medini, *Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru*, u: *Diadora* 4, 1968., str. 155.-158., n° 11-15.

²² M. Suić, *Peintures romaines récemment trouvées à Zadar*, u: *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques* (= VIII Congrès International d'archéologie classique, Paris, 1963.; Paris 1965.), str. 353. i dalje.

²³ M. Suić, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, u: *Diadora* 3, 1963., str. 116. i dalje.

Magn[ae Deorum Matris] (T. XI, 3), kao i cijeli niz drugih pojedinosti. Neki elementi kompozicije (zmija pod nogama čovjeka, vrat goveda s mlazom krvi ispod njega, vojnik s okloпом ispod kojeg se nalazi bik, vrat jarčeve glave) sugeriraju, po nekim mišljenjima, da se dominantni kult ovog svetišta bio amalgamirao s drugim istočnjačkim kultovima te s Dionizom Liberom.²³ Temeljeći se na stilskim slikovnim značajkama, držimo da možemo datirati to svetište na konac prvoga ili pak na početak drugoga stoljeća, dok nam natpis sa svoje strane ukazuje na građevinske intervencije, naknadno izvedene na toj skupini.²⁴

Sinkretizam, o kome svjedoče freske razrušenog Kibelina svetišta, bijaše se osobito raširio u trećem stoljeću u *Iaderu* na području Foruma. Ovaj je tada zadobio jedan drukčiji arhitektonski i dekorativni izgled kao, u određenoj mjeri, i jedno religijsko značenje i karakter. U tom smo kontekstu navedeni na pretpostavku o postojanju jednog svetišta u podzemlju. Svetište sinkretičkog karaktera, služeći istodobno kao *speleum*, kao *serapeum* i kao *metroon*, imalo je biti smješteno ispod sjevernog trijema Kapitola. Ta hipoteza, ma koliko mogla izgledati zavodljivom u svjetlu sadašnjih arheoloških pokazatelja, ipak traži da bude osnažena novim otkrićima.²⁵

Južnije od Zadra, u Biogradu, na lokalitetu držanom smještajem antičke *Blandone*, pronađena je jedna aplikacija nađena u grobu. Njen oblik podsjeća na glavu *Atisa* (T. X, 6) i upućuje na istu grobnu uporabu kao i ona iz *Aenone*.²⁶

U *Asseriji*, liburnsko-rimskom vrlo značajnom gradu, otkriven je zavjetni oltar posvećen Kibeli (T. XII, 1). Na njegovoj se prednjoj strani vidi lik svećenika zaodjenutog plaštem, s rogom obilja u lijevoj ruci i s natpisom: [*M(atri) M(agnae) / Q(intus) Petronius / Philippus* (CIL III, 9935), dok su na desnoj strani predstavljene glava ovna i nož koji „izgleda da aludiraju na krioboliju”.²⁷

Taj nalaz navodi također da se pretpostavi postojanje jednoga Kibelina svetišta u *Asseriji*. Međutim, taj božićin oltar bijaše iznađen izvan perimetra grada, istodobno i na istom mjestu kao i oltar posvećen Janu.²⁸ Oba kulta bijahu vjerojatno štovana na istom mjestu, može biti u okviru zajedničkog svetišta, što nije bila rijetkost u antici. Ipak, bez obzira na pitanje je li Kibela imala svoje izdvojeno svetište ili nije, otkriće žrtvenika posvećenih ujedno i Kibeli i Janu podupire pretpostavku da su dva kulta bila prakticirana zajedno, u najmanju ruku od jednog dijela pučanstva tog antičkog grada i da su, prema tome, oba kulta bila možda u nekim točkama vrlo bliska jedan drugome.

²⁴ M. Suić, *Peintures*, str. 355.

²⁵ M. Suić, *Orientalni kultovi*, str. 118. i dalje.

²⁶ Predmet je pohranjen u Muzeju grada Šibenika (inv. br. I34). Visina: 35 mm, širina: 29 mm. Rupice na poleđini, olovni tragovi. Prema izgledu i dimenzijama osobito, ova aplikacija je gotovo identična s aplikacijom broj 15 iz *Aenone* (J. Medini, *Rimska brončana plastika*, str. 156.), mada nešto bolje sačuvana. Istodobno, to je najjužniji nalaz u Liburniji. Atribucija statуетe sjedećega ženskog božanstva (iz Zablaca, kraj Biograda) kultu Kibele (B. Ilakovac, *Vraska regija u rimsko doba*, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XVIII, 1971., str. 91.), ne bi mogla biti prihvaćena jer je ta statua bez ikonografskih elemenata koji bi jednu takvu atribuciju učinili vjerodostojnom.

²⁷ H. Graillot, *op. cit.*, str. 491., bilj. 1.

²⁸ CIL III, 9932.

Vodeći računa o elementima kriobolije s jedne strane i karakteristikama onomastičke formule s druge, žrtvenik je vjerojatno napravljen u drugoj polovici drugog stoljeća. Tehnički detalji, čini se, potvrđuju taj pretpostavljeni datum: konkretno, uporaba svrdla, mada obrada voća u rogu izobilja, koja je vršena ovim alatom, može upućivati i na dosta kasnije vrijeme. Valja, međutim, konstatirati da karakteristike imena ne dopuštaju identifikaciju etničkog podrijetla vjernika Kibelina kulta u *Asseriji*.²⁹

Nalaz iz *Burnuma* također je posebno zanimljiv što se tiče kulturnih aspekata vezanih za Veliku Majku. *Burnum* je bio *castrum*, postavljen u unutrašnjosti Liburnije (današnji Ivoševci, blizu Kistanja), na desnoj obali Krke (*Titus fl.*). Pri arheološkim iskapanjima, poduzetim 1912. i 1913., jedan istražen prostor pokazao je monumentalni friz u reljefu – vjerojatno svetište Kibebe. To se svetište nalazilo u zapadnom dijelu takozvanoga „ranog pretorija“, dok je njegov pandan s istočnog dijela građevine bio također svetište posvećeno, tako se pretpostavlja, Veneri ili pak Romi, ukrašen sekvencama o Adonisu. Drži se, i s pravom, da su oba svetišta bila u svezi s imperijalnim kultom.³⁰

Cijeli taj friz, koji ukrašava Kibelino svetište, prikazivao je slijed od najmanje četiri zasebna prizora, odijeljena jedan od drugog, plastičnom razdjelnicom. Od lijevog je prizora sačuvan samo krajnji desni dio na kome jedini preostali lik nije prepoznatljiv. U slijedećem polju prikaza nalazi se stojeći lik Atisa, prekriženih nogu – tipičan položaj na grobnim spomenicima. Na sceni iz desnog polja (od koje je dio sačuvan), s najširim dimenzijama, Kibela se drži lijevo, poluokrenuta Atisu ležećem ispod stabla, na koje se oslanja (T. XIII, 1). Na desnome dijelu, na samome kraju, nazire se glava Atisa koji je ustao, vjerojatno kao analogija s likom iz prikaza s lijeva od polja koje prikazuje Kibelu i Atisa.³¹ Dvije su interpretacije ovog prizora sa središnjeg polja moguće: prva, Atis je upravo zatečen od Majke Bogova; druga, Atis se ispružio ispod stabla upravo nakon čina autokastracije. Druga je interpretacija u jednoj većoj mjeri i potkrijepljena rastuženim likovima koji flankiraju taj prizor.³²

Sudeći po razmjerima i vrijednosti sačuvanog ukrasa, nema sumnje da je ovo svetište bilo jedno od najmonumentalnijih u Liburniji. Nažalost, zbog jadnog stanja dijela toga friza, sada deponiranog u Arheološkom muzeju u Zadru, temeljita analiza koja bi zahvaćala stil i podrijetlo čini se neostvarivom. Gotovo je nemoguće s obzirom na stilske značajke datirati to svetište: javlja se problem usko vezan s pitanjem datacije kastruma u *Burnumu*, bilo da se radi o njegovoj cjelini ili pak o već istraženom dijelu. Jedino što se može reći s više ili manje sigurnosti jest to da friz nije rad neke provincijske radionice.

²⁹ Usp. G. Alföldy, *Personennamen*, str. 108. Autor ovaj natpis datira u rani principat (do oko godine 160.), ali u toj epohi Italci također nose taj gentilicij, koji je također utvrđen kod italčkih slobodnjaka, a, potom, i kod Libuma kao i kod orijentalaca.

³⁰ E. Reisch, *Die Grabungen des oesterr. arch. Institutes während der Jahre 1912 und 1913. Das Standlager von Burnum*, u: *ÖJh XVI* (1913) *Bbl.*, 112. i dalje.

³¹ E. Reisch, *op. cit.*, sl. 34. Jedan dosta sitan ulomak od ostatka friza onda otkrivenog i sada odloženog u Arheološkom muzeju u Zadru. Prije II. svjetskog rata dva su se fragmenta nalazila u Muzeju starohrvatskih spomenika, odakle je krupniji fragment nestao u vrijeme ratnih razaranja.

³² M. J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden, 1966., str. 37., bilj. 1. Tu je i ranija bibliografija.

Što se tiče neslaganja između povijesnih i epigrafskih podataka koji se odnose na aktivnosti vojnih postrojbi u *Burnumu*, zatim, problema datacije izgradnje kastruma i, posebno, nekih njegovih faza, sve to ostaje otvorenim pitanjem dokle god arheološki nalazi i ostaci s iskapanja ne budu sistematizirani.³³ Kibelino svetište treba smjestiti u kontekst tog istog pitanja, jer niti interpretacija spomeničkih ostataka, uglavnom arhitektonskih, otkrivenih u *Burnumu* za istraživanja 1912. i 1913., nije u skladu s gornjim podacima. Postojanje svetišta Kibebe i Venere, naizmjenice u službi za „ranog pretorija“, moglo bi upućivati na period julioklaudijevske dinastije kao na epohu podizanja svetišta, na vrijeme u kome su carevi, iz dinastijskih razloga, uzdigli štovanje Kibebe na razinu službenoga državnog kulta.³⁴

Sljedeći nalaz dolazi iz *Corinium* (Karin). Radi se o jednoj glavi (visina: 18,5 cm, promjer: 9,5 cm, širina: 14 cm), o ulomku jedne oštećene statue (T. XIII, 2). Unatoč činjenici da božanstvo nosi na svojoj glavi jednu vrstu perzijske tijare, dio koje je slomljen, nije posve sigurno da se radi o Atisu (mada bi to bilo prihvatljivo) ili Mitri, ili pak o dadoforu (lučonoši) kao što to sugerira njegov pogled prema gore.³⁵

No, najzanimljiviji nalaz za potvrdu Kibelina kulta je onaj iz *Hadre* (Medvida), liburnsko-rimskog municipija u unutrašnjosti Liburnije. Glava je rastavljena od same statue izrađene od sivog vapnenca, sljedećih dimenzija: visina 20 cm, debljina 12 cm, širina 11,5 cm³⁶ (T. XIV, 1-3). Velike bademaste oči imaju jedva naznačene zjenice, nos je dugačak i ravno izrezan, usne osobito izražajne, rupica na ugaonim spojevima usana (baš kao što je to bio slučaj s nekim aplikacijama nađenim u Ninu!); podbradak je ipak dobro zaobljen. Sve to pridaje licu dosta tvrd izraz, neuobičajen za Atisa. Na mjestu gdje se glava odcijepila od tijela opaža se, osim loma na vratu, jedno oštećenje površine podbratka. Iz tog detalja izvodimo i mišljenje da se podbradak podupirao o nešto, o ruku možda, a uz to mišljenje također i predodžbu o načinu držanja čitavog lika. Posebni je at-

³³ E. Reisch, *op. cit.* Po ovom autoru izgradnja „mlađeg pretorija“ datira iz vremena Antonina Pija, iz vremena dakle kad je provincija Dalmacija bila već dosta dugo *inermis*, bez važnijih vojnih jedinica, budući da je *Burnum* već bio zadobio status municipija (usp. M. Zaninović, *Burnum, castellum – municipium*, u: *Diadora*, 4, 1968., str. 119. i dalje). Činjenicu da *Burnum* nije bio vojni centar u drugom stoljeću dokazuje beznačajni broj vojnih natpisa iz tog istog stoljeća, nasuprot vrlo brojnim natpisima te kategorije koji datiraju iz prvog stoljeća, posebno natpisi vojnika iz *XI. leg. C. p. f.* koja je boravila u *Burnumu* od godine 10. do 69. Baš ta je legija, najvjerojatnije, podigla najviše zdanja u *Burnumu*, pa možda i onaj dio na kome su podignuta svetišta Kibebe i Venere.

³⁴ F. Bömer (*Kybele in Rom, Die Geschichte ihres Kults als politisches Phänomen*, u: *RM*, 71, 1964., str. 130. i dalje) dokazuje da je taj proces započeo već u doba Augusta, a ne, kao što se do sada vjerovalo, tek pod Klaudijem. Međutim, činjenica da su se svetišta božanstava unutar vojnog logora počela graditi tek počevši od sredine drugog stoljeća, govori u prilog kasnije datacije (usp. E. Reisch, *op. cit.*, col. 131).

³⁵ Glava je vlasništvo Milenka Ivaniša iz Donjeg Karina; spomenuta je kao glava Atisova kod: B. Ilakovac, *Brončana svjetiljka iz Suhovara kod Zadra*, u: *Diadora*, 8, 1975., str. 36., bilj. 25.

³⁶ Glavu je pronašao Đuro Milenko 1969. pri kopanju temelja za kuću, blizu crkve posvećene Bogorodici. Tom je prilikom glava i oštećena, odcijepljeno lice namješteno je naknadno. Sada je vlasništvo liječnika Pavla Barbulovića iz Obrovca, kome toplo zahvaljujem što mi je dopustio ispitivanje tog spomenika.

ribut njegova konična kapa, ne dakle onog tipa, doduše koničnog, uobičajenog na glavi Atisa: ovdje je vršak, naime, povezan prema naprijed na frigijski način ili, točnije, na način perzijske tijare.³⁷ Tijara Atisa iz *Hadre* također je konična, ali ipak malo spljoštena sa strane, tako da su blizu vrška, sprijeda i straga, formirani tupi bridovi. Vrh je dakle gotovo šiljast. S te osobitosti, kapa pripada tipu šiljaste tijare³⁸ i prema tome, nesumnjivo Atisovoj ikonografiji.³⁹ Isto tako, ni obrada donjeg dijela tijare nije tipična. Naime, umjesto uobičajenog produžetka dna tijare, koji se spušta do ramena pokrivajući tako uši,⁴⁰ Atisova tijara iz *Hadre* završava se trima kratkim četverostranim produžecima približno istih dimenzija: dva padaju do ušiju, treći, onaj straga, pokriva vrat.

No, najzanimljivija pojedinost jest izvedba površine koja odjeljuje tijaru od čela, na kojoj redovito počiva rub tijare ili pak dijadema. Ta površina, međutim, nije dio same tijare kao što se lijepo vidi s bočnih strana, na kojima produžeci što pokrivaju uši idu gore do te površine. Na cijelom tom po obliku polukružnom prostoru, nalik na dijademu, nalaze se dva reda malih rupica, četrdeset njih po broju, većina njih okruglih, s promjerom od 2 i 3,5 mm te dubokih 4 i 8 mm. Rupice su nanizane linearno, u dva napravljena reda, ne strogo paralelna: jedan niz rupica ide duž ruba tijare, drugi pak rubom čela. Ima također i nekoliko rupica izbušenih između ova dva niza. Ima se dojam da je glavni cilj razrade ovog elementa skulpture bio taj da porazmjesti rupice po cijeloj površini u približno pravilnim intervalima.

Analogija, ali samo u ikonografskoj koncepciji (ne i u izvedbenom rješenju), postoji između Atisa iz *Hadre* i statue Atisa iz Ostije na kojoj brojni atributi upućuju na odnose između frigijskog i Dionisijeva kulta kao i vezu s onim Mena, uključivši tu i kult Sunca i Mjeseca.⁴¹ Na glavi ostijske statue, baš između tijare i čela, stoji bogat vijenac od cvijeća, od klasja i žita, te od borovih šiški i cvjetova maka, vijenac koji ima, bez ikakve sumnje, funkciju dijadema *sui generis*. Može se stoga zaključiti da su mnogobrojne rupice na glavi Atisa iz *Hadre* bile napravljene tako da mogu primiti i zadržati na dan kulturne svečanosti⁴² stvarno cvijeće: bilo jedan cvijet u jednoj rupici, bilo manje kitice, manje grančice bora, vlati pšenice – sve to u funkciji dimenzija rupice. To bi bili svi analogni elementi koji povezuju ova dva spomenika. Međutim, niti jedan od mnogobrojnih sinkretičkih atributa, kojima je opskrbljena statua iz Ostije, ne nalazi se na glavi Atisa iz Medviđe, točnije: nema atributa kulta Sunca i Mjeseca. Eto zašto se može pretpostaviti odsutnost sinkretičkih elemenata na ostatku skulpture.

S obzirom na pojedinosti kao i na sveukupnu obradu (bademaste oči, izrazite crte lica, nosa i usana navlastito), statua iz *Hadre* bila je, to je očito, rad mjesnog umjetni-

³⁷ Usp. J. H. Young, *Commagenian Tiaras, Royal and Divine*, u: *AJA*, 68, 1, 1964., str. 29. i dalje; te M. J. Vermaseren, *op. cit.*, str. 14.

³⁸ Usp. J. H. Young, *op. cit.*, str. 30.-31. i T. XI, sl. 1, *Pointed Tiara*. Među božanskim osobama jedino Artagnes Heracles Ares nosi taj oblik tijare kad je prikazan kao Verathranga.

³⁹ M. J. Vermaseren, *op. cit.*, str. 20.

⁴⁰ Idem, *loc. cit.*

⁴¹ M. J. Vermaseren, *op. cit.*, str. 36., T. XXI, sl. 3.

⁴² Treba u cijelosti isključiti pretpostavku prema kojoj je dijadem ili sličan metalni nakit bio prikopčan na tome mjestu; naime, da bi se prikopčao jedan takav ukras, bilo bi potrebno samo nekoliko rupica, ali dubljih; što se pak površine tiče, ona bi bila također drukčije obrađena.

ka, namijenjen kulturnim potrebama jednog stanovnika ili pak grupe stanovnika iz *Hadre*. Glede stila pak, skulptura spada u kategoriju umjetničkih djela nazvanih rustična umjetnost, pa ako u njenom slučaju i nedostaju ikonografski atributi, teško bi ipak bilo smjestiti je u vremenski okvir. Ipak, uzevši u obzir njene atribute, mi možemo pretpostaviti da je statua napravljena u drugom dijelu drugog ili tijekom trećeg stoljeća.

Zato je za analizu Kibelina kulta vrlo zanimljiv jedan reljef, rađen vrlo primitivno (T.XII, 2), otkriven u Mijovilovcu, u Pridrazi (blizu Novigrada), srednjovjekovnom lokalitetu koji je zauzeo mjesto bivših *pagusa* i *villae rusticae*.⁴³ Usprkos postojanju mišljenja koja isključuju jedno drugo u pogledu datacije i podrijetla ovog reljefa, nitko ne dovodi u sumnju činjenicu da je frigijski kult bio prakticiran u ovom dijelu Liburnije.⁴⁴ Ikonografski detalji ovoga nalaza (i to podbaradak, kao i itifalično naglašen položaj) otkrivaju da se Atisov kult sinkretizirao, ali ne prije trećeg stoljeća, sa *Silvanom*, ilirskim božanstvom s monoteističnim karakteristikama i latinskim imenom.⁴⁵

S obzirom na karakter i raspored ispitivanih spomenika, vodeći računa o vremenu njihova nastanka, možemo konstatirati sa sigurnošću da je u brojnim liburnskim gradovima, poglavito u onima na obali, kult *Magnae Matris* već od konca prvog i u početku drugog stoljeća predstavljao značajni udio u religioznoj svijesti populacije. Nema u ovom trenutku pouzdanog dokaza o prakticiranju kulta prije toga razdoblja (*Arba*, *Senia*, *Iader*, *Aenona*, *Blandona*), mada se može pretpostavljati, i to s puno razloga, da je u nekim od tih naselja, i još prije toga vremena, živio određen broj štovatelja.

Religija si je iz obalnih gradova probijala put prema unutrašnjosti Liburnije (*Asseria*, *Corinium*, *Hadra*, Pridraga – Mijovilovac). Nazočnost *castruma* podignutog u *Burnumu* govori u korist afirmacije i ekspanzije kulta, nadasve počevši od sredine drugog stoljeća (možda čak i ranije).⁴⁶ Svetište *Magnae Matris* iz *Burnuma* najočigledniji je dokaz koji ne samo upućuje na kulturni život već otvara i pogled na službeni karakter frigijskog kulta. Službeni kult bio je nesumnjivo nazočan u obalnim gradovima, gdje je ta religija najprije stala na noge. Položaj Kibelina svetišta govori također o tom službenom značaju kulta jer su svetišta bila podizana u bliskosti s dominantnim točkama grada, kao što je to bio slučaj s *Iaderom* pri kraju prvog stoljeća (a tako je bilo, vjerojatno, i sa

⁴³ S. Gunjača, *Izveštaj s iskopavanja u Dolcu*, u: *Starohrvatska prosvjeta*, NS 8-9, 1963., str. 40.

⁴⁴ N. Cambi, *Silvanus-Atis. Primjer kulturnog sinkretizma*, u: *Diadora*, 4, 1968., str. 131. Ovaj autor, oslanjajući se na jednu detaljnu ikonografsku analizu, drži ovaj reljef antičkim, dok I. Petricioli (*Reljef konjanika iz Pridrage*, u: *Diadora*, 8, 1975., str. 113., T. II, sl. 2) tu također vidi Atisa i smješta ga u rani srednji vijek (od 9. do 11. stoljeća) držeći ga nastalim prema antičkim modelima koji su implicitno postojali u toj regiji u doba nastanka tog reljefa. Ovaj će problem biti definitivno riješen na vrlo priprost način posredstvom petrografske analize fragmenta za koje autor drži da su nastali u tome razdoblju i koji fragmenti prema tome autoru predstavljaju inventar crkve ranoga srednjeg vijeka.

⁴⁵ N. Cambi, *op. cit.*, str. 139.

⁴⁶ Početak utjecaja *Burnuma* na širenje i razvitak kulta bio je uvjetovan i, kao što je već spomenuto, koincidira s postavljanjem dijela logora gdje je podignuto svetište Kibele. Treba voditi računa, makar u jednoj suženoj mjeri, o ulozi vojnika iz Male Azije (ili onih koji su odatle bili podrijetlom) dodijeljenih XI. legiji (dakle, u prvom stoljeću), ali malobrojnih. Usp. A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Baden-Wien, 1938. – katalog i J. Medini, *Etnička struktura* (Burnum).

Senijom), s točkama držanim dijelovima šireg sklopa adjacencija Foruma i Kapitolija. U doba nastanka *metroona* Zadar je već posjedovao definiranu gradsku dominantu, u kojoj, takvoj kakva je bila predviđena u trenutku izrade plana grada, ne bijaše mjesta za uvrštavanje Kibelina svetišta. Zbog toga, a i ne samo iz tih razloga, svetište je bilo podignuto zapadno od Foruma, relativno vrlo blizu Kapitolija i hrama Kapitolinske Trijade. Po dosadašnjim spoznajama, a koje se odnose na raspored javnih zgrada, situacija u *Seniji* čini se sličnom u pogledu smještaja *metroona*.

Potvrđni argument, mada u određenoj mjeri ograničen jer je posve druge prirode i razlikuje se mnogo od prethodnih, za službeni karakter kulta jest otkriće Kibelinih i Janovih votivnih žrtvenika (zavjetovanih od dvije osobe) u *Asseriji*. Obožavanje Jana, staroga rimskog božanstva iznimno popularnog u Liburniji i kod Liburna, sadržavalo je, osim intimne religijske sastavnice, također i službenu komponentu. Proizlazi da je veza između Kibebe i Jana, koju su vidljivom učinila zajednička mjesta štovanja, bila označena istim karakteristikama.

Organizacija kulta – autentični su podaci nažalost malobrojni – bila je u tijesnoj povezanosti sa statusom kulta u liburnskim gradovima. Oslanjajući se na natpis (*CIL* III, 2920) *archigallus L. Barbunteius Demetrius* iz Salone, koji je umro u *Iaderu... qui annis XVII ... integra sacra confecit*, vjerojatno je da su kultne organizacije liburnskih gradova bile u nekom (možda baš posve izvjesnom) odnosu sa svojim homologima u Saloni i da je, čini se, bilo razmjene svećenika. Zatim, jasno je da je postojala svećenička hijerarhija unutar gradova u ovisnosti o broju vjernika i svetišta. Neosporno je također da je među svećenicima bilo orijentalaca.⁴⁷ Budući da je sve ovo utvrđeno, dopušteno je pretpostaviti nazočnost većeg broja podudarnosti: to je ponajprije organizacija kulta koji je trebao biti identičan ili sličan, a, zatim, i manifestne sličnosti glede sudjelovanja nekih etničkih i društvenih kategorija stanovništva u kultu uvedenom u gradove na liburnskoj obali, kao i u unutrašnjost tog područja. U Saloni to bijahu slobodnjaci i uglavnom niže društvene grupacije kojih je udjel u kultu bio dominantan.⁴⁸ Simptomatično je da su u tom gradu i u njegovu *ageru* (spomenici bijahu raspršeni od Trogira do Kućina i Podstrane) vjernici Kibebe, oni koji su joj posvećivali *aedes*, bili *augustales*.⁴⁹ Odatle hipoteza da se službeni vid kulta, a većim dijelom i društveni, ostvarivao u razini društvenog sloja robova slobodnjaka, to će reći na razini onih kulturnih oblika povezivanja i organizacije u kojima su pripadnici tih klasa najvećim dijelom sudjelovali. Tim je društvenim razredima dakle pripadalo najviše vjernika kao i svećenika *Magnae Matris* u Liburniji. Prethodni je zaključak valjan u prvom redu za *Seniju* i *Iader*; zaključak vrijedi također (makar u manjoj mjeri) za *Aenonu*, gdje je društvena grupa slobodnjaka bila, u ekonomskom pogledu, vrlo jaka, no gdje su, za razliku od drugih naselja u Liburniji, postojale augustalske organizacije.

⁴⁷ Moguće je to zaključiti prema podacima s istog natpisa, jer *L. Barbunteius Demetrius* kao *archigallus confecit integra sacra* bijaše očigledno na čelu svećeničkog kolegija. Što se tiče orijentalnog podrijetla, usp. G. Alföldy, *Peronennamen*, str. 66.

⁴⁸ W. Kubitschek, *op. cit.*

⁴⁹ *CIL* III, 2675=9707; *CIL* III, 8675.

Gore izvučeni zaključak također je djelomice sugeriran smještajem svetišta *Magnae Matris* u *Iaderu* (pa i u *Seniji*). O njemu je već bilo govora, premda s jednog drugog stajališta. Iako se svetišta nalaze posve blizu Kapitolija i Foruma, ona su ipak podignuta na obrubu tih javnih dominantni, što znači, u sklopu svih drugih činjenica, da se frigijski kult održavao u pretežnoj mjeri na periferiji javnoga dominantnog interesa, čak i u vremenu kad su ta svetišta građena. *Metreon* *Iadera* (vjerojatno i onaj u *Seniji*) nastao je u trenutku kad je kompleks javnih zgrada bio već kompletiran i definiran (konac prvog i početak drugog stoljeća), te su u tim zgradama određeni najvažniji dijelovi – hramovi glavnih rimskih božanstava, a s njima i smještaj imperijalnog kulta. Frigijski kult, mada služben od Augusta (vrijeme kad se *Iader* i *Senia* počinju konstituirati kao gradska antička središta) nije još bio držan službenim od strane italskih useljenika koji su tvorili većinu pučanstva kako *Iadera*, tako i *Senije*.⁵⁰ Bilo je potrebno neko vrijeme i, što je posebno važno, porast važnosti društvenog sloja slobodnjaka u tim gradovima, da bi kult malo pomalo sebi pribavio službeni tretman, iako se nije uspio ni u tom pogledu ni u tom vremenu (sve do polovice drugog stoljeća) poravnati sa starim rimskim bogovima ili pak s imperijalnim kultom, simbolima države i podložnosti.⁵¹

Ovaj je problem u izravnoj vezi s etničkim podrijetlom nositelja kulta i štovatelja uopće. Prethodni zaključci, kao i gore iznesene pretpostavke, navode na misao da su širitelji i glavni vjernici *Magnae Matris*, posebice tijekom perioda koji ide od sredine II. stoljeća, bili orijentalci, koji su predstavljali značajan dio sloja oslobođenika i robova, posebice u obalnim gradovima Liburnije. Tu hipotezu podupire činjenica da je spomenuti *archigallus* iz Salone, koji je djelovao i u *Iaderu*, bio orijentalnog podrijetla.

Ali najvažniji argument kojim se razabire dominirajuća uloga useljenika u širenju kulta i njegovih specifičnosti u južnim krajevima i oblastima Carstva, jest natpis *Verridije Psyche*, koji dokazuje postojanje religijskih veza između Liburnije i Afrike.⁵² Sigurno je da je među mnogim nositeljima grčkog imena – onima koji su živjeli u naseljima Liburnije gdje su utvrđeni tragovi kulta – bio i dobar broj stanovnika doista orijentalnog podrijetla, od kojih i jedna frakcija Kibelinih vjernika.⁵³ Ipak, poštujući onomastičke kriterije, teško da možemo te nositelje kulta identificirati kao orijentalce.

Ovaj zaključak, međutim, ne dokida ulogu italskih doseljenika u ekspanziji kulta. Gotovo je sigurno da je među njima, u obalnim središtima Liburnije, bilo Kibelinih štovatelja, a da su neki italskog podrijetla, sugerira, po nekim mišljenjima, i podrijetlo *T. Prusiusa Sedatusa* iz *Arbe*. No globalni karakter do sada poznatih nalaza navodi na

⁵⁰ O pučanstvu *Iadera* i *Senije* usp. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965. (*Iader* i *Senia*) te J. Medini, *Etnička struktura*.

⁵¹ Karakteristično je da u Liburniji nema tragova sudjelovanja municipalne aristokracije u kultu (članovi *ordines decurionum*), što najbolje pokazuje stupanj službenosti, osobito kad se povede računa o socijalnom aspektu koji je kult imao unutar gradskih zajednica.

⁵² Ne svjedoči li činjenica, što su u *Asseriji* na istom mjestu štovani Kibela i Janus, o vezi s Afrikom? Ima, naime, i u Africi zavjetnih oltara posvećenih ovim dvama božanstvima (usp. *CIL* VIII, 11797 – *Mactaris*).

⁵³ O problemu nazočnosti orijentalaca usp. J. Medini, *Etnička struktura*; za provinciju Dalmaciju u cjelini usp. G. Alföldy, *Bevölkerung (passim)*.

zaključak da je broj Italaca kao i njihov doprinos u širenju kulta, bio minoran čimbenik u odnosu na ulogu orijentalaca, zahvaljujući kojima je kult sve više cvjetao prema koncu prvog i početku drugog stoljeća. S druge strane pak, mreža nekih nalaza pokazuje da je kult kasnije ekspanzirao prema zaleđu Liburnije, održavajući se također i u sredinama koje prema dosadašnjim istraživanjima bijahu većinom naseljene Italcima ili pak potomcima italskih imigranata.⁵⁴

Prihvatanje i razvitak ove religije iz Male Azije u posebnim sredinama ovisili su o nizu čimbenika od kojih je najvažniji bio nazočnost orijentalaca, to jest pripadnika društvenog sloja slobodnjaka i robova. No Kibelin kult ipak nije bio ograničen na sredine tog sloja; on se nije izolirao u naseljima u kojima je pučanstvo bilo većim dijelom sastavljeno od italskih doseljenika, njihovih potomaka i orijentalaca. Nazočnost kulta ustanovljena je i u gradovima s vrlo jakim etničkom i autohtonom komponentom: *Aenona*, *Corinium*, *Asseria*. I te su sredine prožete ovim kultom, uglavnom zahvaljujući posredovanju orijentalnih zanatlija i trgovaca, te robova i slobodnjaka kojih je uloga, što se tiče karaktera i difuzije religijskoga sinkretističkog procesa, već potvrđena.

U ovom nam trenutku nedostaju epigrafske datosti koje bi potvrdila da su domoroci prihvatili Kibelin kult. Vjerojatna je činjenica ipak da su oni Liburni, koji su živjeli u ovom okviru, mogli sljedomice pristupiti novoj religiji, napokon i stoga što je ona bila bliska ženskim autohtonim božanstvima (*Latra*, *Anzotica*, *Sentona*, itd.). Možda baš u tome, u toj korelaciji, treba tražiti razlog zašto je jedna obitelj iz Salone, podrijetlom vjerojatno iz liburnskog plemena, prihvatila Kibelin kult.⁵⁵ To je u ovom trenutku jedini epigrafski dokaz – iako, ipak, dosta nepouzdan – da su Liburni, u određenom broju, bili i vjernici *Magnae Matris*. Prihvatanje frigijskog kulta ili, možda točnije, eventualno srodstvo ovoga s načelima autohtone religije, učinili su – u kontekstu vjerskih pokreta u rimskom društvu drugog i trećeg stoljeća – mogućim sinkretizam dvaju pastoralnih božanstava: ilirskog Silvana i frigijskog Atisa. A sinkretizam se proizveo u unutrašnjosti Liburnije. Pa iako veći dio toga sinkretističkog procesa ostaje izvan naših spoznaja, moguće je da je ta simbioza (u Pridrazi-Mijovilovac) bila jednom od njegovih konačnih etapa. Imajući u vidu nalaze se *Iadera* (djelomično također i iz *Senije*), početak prepletanja kulta Kibebe s nekim crtama drugih kultova i religija dogodio se poprilično ranije. Fuzija je napredovala prema kraju prvog ili početku drugog stoljeća, tendirajući prema cvjetnoj fazi kulta, kako bi uzela pun zamah istom u drugom stoljeću, navlastito u svezi s obredom taurobolije te stapanjem s orijentalnim i drugim božanstvima.

⁵⁴ Tipični i za sada jedini primjer je *Hadra*. Usp. J. Medini, *Etnička struktura*, bilj. 71.

⁵⁵ Radi se o obitelji *L. Turranijs* (*CIL* III, 8675), koji je bio *sexvir Augustalis*, što upućuje na njegovo libertinsko podrijetlo sugerirano njegovim grčkim kognomenom. Ipak, kao u Saloni bijaše nositelja iz Liburnije s imenom *Turranius* (npr. *CIL* III, 2085: *T. Turranius T. f. Verus aeditis Scardonae*), moguće je da je spomenuta osoba, unatoč grčkome imenu, bila Liburn. Taj je natpis karakterističan kao *votum Matri Magnae cognationis*, što znači okupljanje grupe vjemika krvno vezanih, ali i u vezi s ktoničnim vrijednostima kulta. To se objašnjava utjecajem Orijenta (usp. H. Graillot, *op. cit.* str. 494.). Termin *cognatio* rijetko se sreće na natpisima iz provincije, ali je ipak nedavno utvrđen u zavjetnom tekstu, namijenjenom *Martu* od jednog Libuma (*Turus Longini f. pro suis et cognatione Nantania* – u: *Živa antika*, 10, 1960., str. 110.). Ne daje li nam ta činjenica naslutiti da je obitelj *T. Turranijs Kronijs* (s krvnim srodstvom) bila iz Liburnije i da je, iako se okupljajući oko svetišta *Magnae Matris*, čuvala u prilično modificiranom vidu stare tradicije svog tla s kojeg je potekla?

Zaključujući ovo, mi možemo konstatirati da je kult *Magnae Matris*, počevši od drugog stoljeća, bio poznat na teritoriju gotovo cijele Liburnije, da je obuhvaćao jedan dio populacije, da je prodirao i u središta manjeg značaja, a imajući za polazišta gradove na obali, te da je napokon postao duhovnim vlasništvom pripadnika svih etničkih kategorija koje su nastanjivale Liburniju. U tome se razdoblju također, sociološki gledano, taj kult po svemu sudeći, definirao u prvom redu kao religija nižih društvenih slojeva, konstituiranih u velikoj mjeri od slobodnjaka i robova. Međutim, i službeni se status te religije, zbog veze s obredom taurobolije, također uzdigao u Liburniji na višu razinu u odnosu na prijašnje razdoblje, tako da se sudjelovanje municipalne aristokracije u njegovim manifestacijama može držati vrlo vjerojatnim.

Prijevod:
Tomislav Skračić

Pokojni Dr. Julian Medini, redoviti profesor na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru, bio je jedan od naših najistaknutijih istraživača antičkih religija. U svezi sa svojim znanstvenim preokupacijama često je surađivao s Gradskim muzejom Senj, a u svojim je radovima obrađivao značajne arheološke nalaze iz Senja.

Kao rezultat takve suradnje nastao je opis i znanstveni prikaz (uz popratne fotografije) nalaza dviju skulptura, dvaju posvetnih natpisa i svetišta *Magnae Matris* otkrivenih u Senju u blizini Katedrale u radu "Kult Kibeles u antičkoj Liburniji" (naslov izvornika *Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique*) tiskanom u *Homages to M. J. Vermaseren*, Leiden 1988, str. 732.-756., T. CXLIII - CLVI). Zajednička nakana da prof. dr. J. Medini posebno za znanstveni časopis *Senjski zbornik* obradi i priredi sve nalaze o antičkim kultovima rimske Senije, zbog teške bolesti i smrti, nije ostvarena.

Iz navedenih razloga te neosporne znanstvene vrijednosti držimo vrijednim objaviti spomenuti rad u prijevodu na hrvatski jezik. Vjerujemo da na ovaj način odajemo dužno štovanje dostojno imena i znanstvenog djela našega dragoga suradnika pokojnog prof. dr. Julijana Medinija.

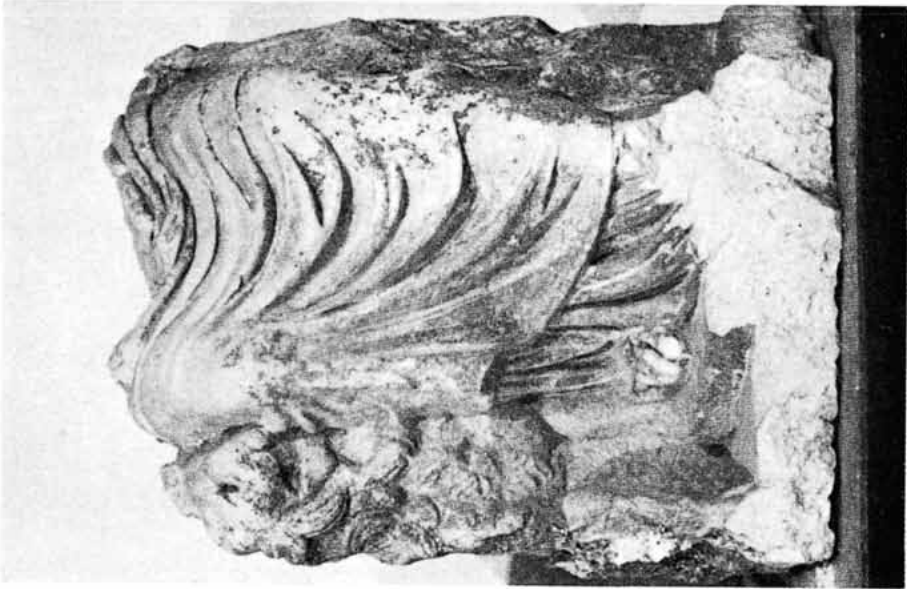
Uredništvo

DIE VEREHRUNG DER CYBELA IN ANTIKER LIBURNIA

Zusammenfassung

Der Artikel *Die Verehrung der Cybela in antiker Liburnia* des verstorbenen Prof. Julijan Medini, des ordentlichen Professors auf dem Abteilung für Archäologie auf der Philosophischen Fakultät in Zadar und eines der hervorragenden Erforscher der antiken Religionen in der römischen Provinz Dalmatien, wurde in *Homages a M.J. Vermaseren*, (Leiden 1978, S. 732-756) veröffentlicht. (Titel des Originals: *Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique*).

Aufgrund der Analyse des originellen archäologischen Materials und langjähriger Erforschung des Metroon-Kultus in der antiken Liburnia (deren Endgrenzen die Flüße Raša und Krka bilden) versucht der Autor auf viele Fragen, die mit Verehrung der Magna Matris verbunden sind, zu antworten. Dieser Kultus wurzelte sich im Laufe des 1. Jahrhunderts n. Ch. und anfangs des 2. Jahrhunderts in *Arba*, *Senia*, *Iader* und *Aenona* ein. Die Träger dieses Kultus waren Personen orientalischer Abstammung: Sklaven, Libertinen, Händler und Unternehmer. Sie haben der Verbreitung dieses Kultus und der Errichtung der Kultustätten beigebracht. Diese Behauptung bestätigen Befunde aus Senia und Zadar, wo Kultustätten in der Nähe der Stadtdominante zu beweisen sind. Später als an der Küste verbreitete sich die Verehrung der Cybele in wichtigen munizipalen und Militärzentren im Hinterland (*Asseria*, *Burnum*, *Corinium*, *Hadra*), aber auch in kleineren Siedlungen (Mijovilovac in Pridraga bei Novigrad). Besondere Aufmerksamkeit widmet der Autor dem Synkretismus des Magnae Matris Kultus mit anderen Kulturen und Religionen. Ohne seine Verflechtung und Verschmelzung mit anderen Gottheiten hätte sich der Cybela Kultus nie entwickeln können, und seine Bedeutung im geistlichen und religiösen Leben der Liburnen ist sehr groß. Darum zieht der Autor Folgerung: Der Cybela Kultus verbreitete sich fast auf dem ganzen Gebiet der antiken Liburnia, und ist zum geistlichen Eigentum der Angehörigen aller ethnischen und (bei beweistem Status) aller sozialen Kategorien geworden.

1

2

Tabla I

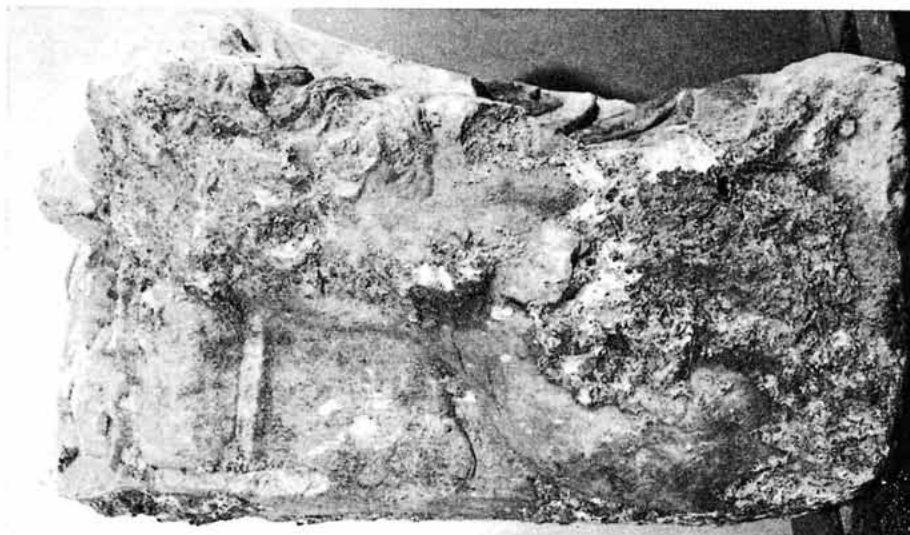
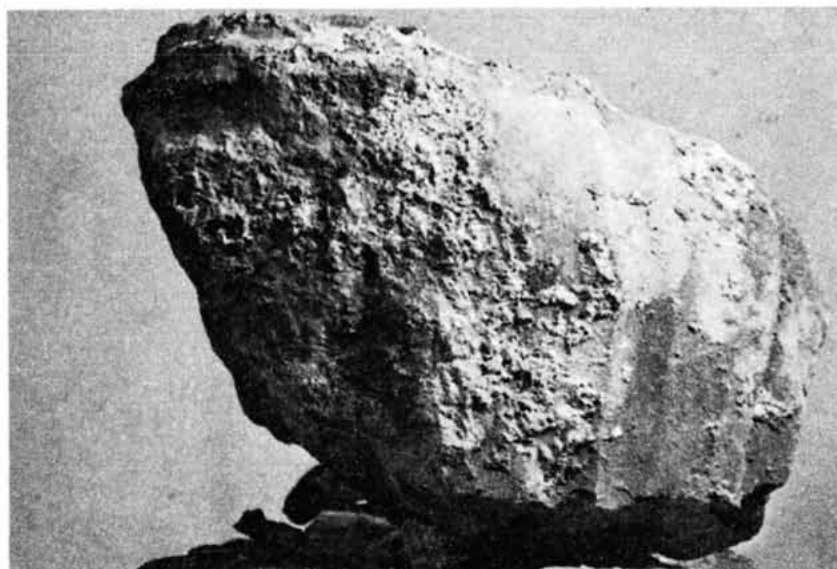

Tabla II

1

2

Tabla III

Tabla IV

Tabla V

1

2

Tabla VI

Tabla VII

Tabla VIII

1

2

Tabla IX

Tabla X

I

2

3

Tabla XI

Tabla XII

1

2

1

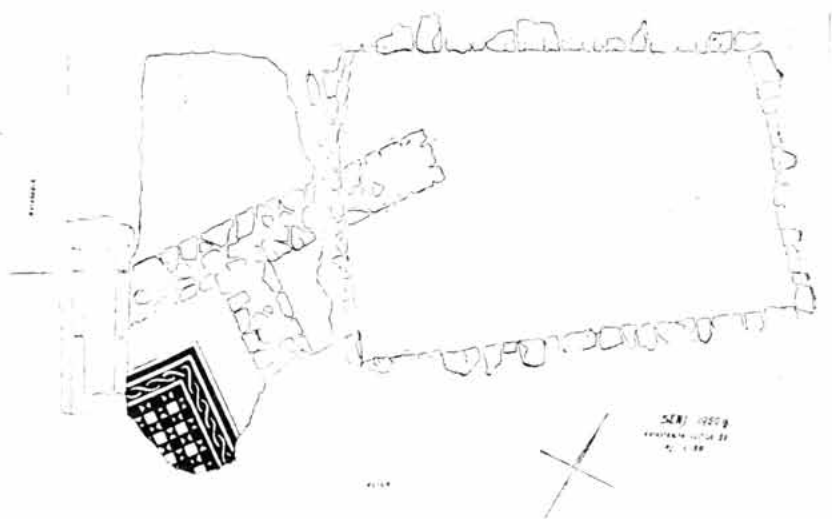

2

Tabla XIII

Tabla XIV

Tlocrt otkopanih zidova i mozaika svetišta *Magnae Matris* (arheološka istraživanja godine 1950.) u Senju

Desni dio epistilne grede nadvratnika antičkog hrama *Magnae Matris*, s natpisom D.S.P.F. pronađeno s istočne strane svetišta Katedrale Sv. Marije u Senju 1949.